

**Shaya J.D. Cohen The Beginnings of Jewishness:
Boundaries, Varieties, Uncertainties**

Berkeley: University of California Press. 1999. 458 pages.

אחד הכללים הידועים ביותר בהלכה היהודית הינו כי השייך לעם היהודי נקבע לפי מעמדה של האם. קביעה זו מעלה לא מעט תמיהות, שהרי בתנ"ך יש דוגמות רבות של דמויות מרכזיות בשחר ימיו של העם היהודי שנישאו לנשים נוכריות. בספר מעניין ומעמיק זה נדרש שי כהן לקושיה זו, ותוך עיון מעמיק בתולדות העם, הוא מנסה להבין מתי וכיצד קרתה התמורה - המעבר מחברה פטריליניאלית (patrilineal) לחברה מטריליניאלית (matrilineal) - ולא פחות חשוב, כיצד השכילו פרשנים לאורך כל השנים ליישב את הסתירה הבולטת לעין.

המחבר משמש כפרופסור ללימודי היהדות וללימודי הדת באוניברסיטה בכירה בארצות-הברית. הוא מציג את עצמו מבחינה מקצועית כהיסטוריון, מבחינה אמונית כרב עם השכלה מן המוסד הלימודי המרכזי של התנועה הקונסרוטיבית בארצות-הברית, ומבחינת גישתו המחקרית כפוזיטיביסט. בספר אנו עדים לתיאור ענייני ומפורט של מהלכים והתפתחויות שהתרחשו, ובעיקר של פעולות של רבנים שמחד גיסא הפכו את העם היהודי לעם מטריליניאלי, ומאידך גיסא התאמצו להוכיח כי אין בעיקרון זה כל סתירה לכל אותם נתונים מן התקופה התנ"כית שמשקפים מציאות שונה לחלוטין. כמובן, במקביל לדגש באם כקובעת את מעמדם של ילדי בני-הזוג (העיקרון של matrilineal), המשיכו הרבנים לדבוק במעמד העדיף של בן-הזוג בענייני דת וחברה (עיקרון של patriarchal).

הספר, אם כן, נראה לכאורה כספר המשלב היסטוריה ותיאולוגיה, אך האמת היא כי יש בו היבטים ברורים של סוציולוגיה, בעיקר בפתחו ובסיומו. בתחילת הספר כהן מבהיר את הבעייתיות הסוציולוגית של הגדרת העם היהודי ואת השאלות החדשות כגון אם מדובר בקבוצה דתית, באומה או בקבוצה אתנית (שני המושגים האחרונים מעוררים בעצמם בעיות באשר למשמעותם המדויקת) או אפילו קבוצה תרבותית; או את השאלה, הקשורה לקודמתה, בדבר הדרך שבה קובעים מי נכלל כחבר בעם ומי לא - במושגים עכשוויים אנו רגילים להציג את הסוגיה כ"מיהו יהודי". כהן מסביר היטב כי אין בבעייתיות זו, המוכרת כל-כך לנו בישראל, שום ייחודיות; שאלות של מעמד אנשים בשולי הקבוצה - בגבול (boundary), כפי שנכתב בכותרת-המשנה של הספר - מהוות בעיות לגבי כל קבוצה חברתית, ושאלות אלה אינן רק דתיות או משפטיות, אלא, ואולי אף בראש ובראשונה, סוציולוגיות.

לצורך הבהרת המצב והבנתו נעזר כהן כבר בתחילת הספר ברעיונותיהם של סוציולוגים ומומחים בתחומים שונים של מדעי החברה האחרים, כולל בנדיקט אנדרסון (Benedict Anderson) ודבריו על הקהילה המדומה (imagined community), אנתוני סמית (Anthony Smith) ותיאורו את הקבוצה האתנית, ארנסט גלנר (Ernest Gellner) והתייחסותו לרעיון האומה, ופרדריק ברת (Frederik Barth) ונסיונו להתוות את קווי-הגבול (boundaries) של קבוצה אתנית.

כהן אינו מסתפק בהצבעה על הקשיים בהגדרת קבוצות חברתיות (בארצות-הברית,

בתקופת חוקי הגזענות, עלתה הסוגיה "מיהו שחור" ואף לא בהצבעה על הבעייתיות בקביעת אזרחות (בית-המשפט הישראלי כבר נדרש לאחרונה לסוגיה "מיהו ישראלי" על רקע בקשת הסגרה לצעיר יהודי שנמלט לארץ לאחר השתתפותו ברצח אזורי בארצות-הברית, ואף גרם למשבר ביחסים בין שתי המדינות), אלא מפנה את הקוראים לדיונים דומים שמתנהלים בקרב אנשי מדעי הטבע בבואם לעשות הבחנה בין סוגים שונים של בעלי-חיים ובין זנים שונים של צמחיות. סיווג (Taxonomy) הינו בעיה שאין להתעלם ממנה ואין להתחמק ממנה, לא במדעי הטבע ולא במדעי החברה, והבעיה חריפה יותר ככל שעוסקים במקרים גבוליים יותר.

בתור היסטוריון, כהן מתמקד בעיקר לא בשאלה מיהו יהודי (כיום), אלא בסוגיות כגון מי היה יהודי, מאותם סימני השאלה שמוצבים תמיד לגבי הורדוס המלך - אם היה יהודי, לא-יהודי או יהודי-למחצה; או ההליכים שבהם קלטו בני-ישראל נוכחים אל קרבם, כולל נישואי-ערוכת מצד אחד והאספסוף שהצטרף לבני-ישראל עת יצאו ממצרים מצד אחר. ובכן, אין חדש בסבך הבעיות הנוכחיות הקשורות לקביעת הגבולות של העם היהודי; בעיות כאלה היו גם היו בעבר.

כהן אינו מסתפק בתיאור העבר, אלא מהרהר בעמודיו האחרונים של הספר במשמעות של הרקע ההיסטורי לגבי הקשרים מודרניים; ההבחנה בין "אנחנו" ו"הם" רווחת תמיד - ההבחנה בין יהודים לבין לא-יהודים, במיוחד ביחס לאנשים בעלי נתונים מעורפלים (ה-uncertainties בכותרת-המשנה של ספרו).

במדינת-ישראל יש להניח כי בג"צ ימשיך להתחבט בשאלות הנוקבות באשר לשייכות לעם היהודי של המקרים הגבוליים - יהודי שהתנצר אך רואה את עצמו קשור עדיין לעם היהודי על רקע לאומיותו מלידה (המקרה הידוע של האח דניאל משנות השישים), או צעירים שעלו ארצה בתור יהודים (על-סמך יהדותו של האב) אך הוגדרו כאן כלא-יהודים (על-סמך מעמדה של האם), או קבוצות שגיוורם מוטל בספק בגלל הבדלי גישה ביחס לגיור בין הזרמים השונים ביהדות בת-זמננו; ובמקביל, סוציולוגים ואחרים ימשיכו להתייחס לסוגיה מהיבטים שונים הניזונים מנסיגות של קבוצות אחרות; ואילו רבנים מן הזרמים האורתודוקסיים וחרדים ימשיכו לדבוק בדקדוקי ההלכה. ספרו של כהן תורם רבות להבנת מורכבותו של הנושא כולו ולהבנת הגמישות הנדרשת ואשר אפיינה את המצב בעבר.

לדידו של כהן, הרבנים בעבר היו מודעים להשפעות חברתיות, ושיקולים כאלה היו חלק מנחלתם עד כדי כך שפטרונותיהם לזו לעיתים בפלפולים מפוקפקים (למשל, נסיונות להכשיר את מעמדה של רות המואביה, בהינתן שנאסר על בני-ישראל להתחתן עם מואבים, על-ידי הטיעון המאולץ שהאיסור נכתב ביחס לגברים בלבד - כאילו יש מקומות אחרים בתנ"ך שיש בהם התייחסות נפרדת לנשים כאל מעמד נפרד).

כהן מתעניין במיוחד בסיבות ההיסטוריות לשינוי שחל בגישתם של בני-ישראל לדרך קביעת השייכות - מדוע נקבע, בניגוד לדוגמות מן התנ"ך, כי המעמד יהיה בהתאם למעמדה של האישה - ומפרט שבעה הסברים לכך. לדעתו, אין אף לא באחד מהם כדי לתת מענה לשאלה מדוע בחרו בני-ישראל להעדיף את הגישה המטרייליניאלית כאשר באותו זמן (פחות או יותר במאות הראשונות לספירה הכללית) נצמדו רוב העמים לגישה הפטרייליניאלית. בסוקרו את ההסברים אחד לאחד, כהן מבהיר כי אין אף לא באחד מן ההסברים המקובלים כדי לשכנע.

כהן טוען למעשה כי ייתכן שהפיכתו של מעמד האם לדבר הקובע חלה לא בשל סיבה אחת ויחידה, אלא בשל כמה סיבות.

On an issue as complex and diffuse as the rabbinic matrilineal principle, we must allow for a multiplicity of motives.

אין ספק שעל רקע מורכבות הבעיה של הגדרת "מיהו יהודי" (למשל, מעמדם של רוסים ואחרים בעקבות נישואי־תערובת) יש צורך לגלות תשומת־לב רבה יותר לבעיות חברתיות וכיצד ניתן לפתורם, כפי שעשו הרבנים בעבר. ספר זה, שנכתב באנגלית בנכר, משלים במידה רבה ספר שנכתב בעברית לפני שנים מספר שעסק בנושא דומה – בגבולות השייכות לעם היהודי – אך שהתמקד בנושא הגיור; הכוונה לספרם של אבי שגיא ואלי זוהר שיצא־לאור מטעם מכון הרטמן. בספרם זה יש תיאור של הגישות השונות לגיור, כולל ההבדלים בין רבנים שהחמירו בדרישותיהם לגבי המתגייר (למשל, שיתחייב מראש לשמור את כל תרי"ג המצוות) לבין אלה שהקלו ולא דרשו מן האדם העומד להתגייר יותר משנדרש מאדם שיהדותו נקבעה מלידה. כהן עצמו אינו מזכיר את הפלוגתא הזאת (ואף לא את הספר של שגיא וזוהר – וחבל, במיוחד לנוכח הצורך לקיים דו־שיח פורה בענייני היהדות בין היושבים בציון לבין הנמצאים בגולה); אולם מי שיכרוך את שני הספרים יחדיו יבין בנקל ששאלת השייכות לעם היהודי (או בניסוח אחר, שאלת המקרים הגבוליים) הינה שאלה מורכבת הרבה יותר, ופתרונותיה של ההלכה המסתגרת בתוך תפיסה צרה פשטניים מדי. מדובר בצורך להבין את הגמישות שאפיינה בעבר את קביעת הגבולות; להכיר במצוקה האנושית של מקרים גבוליים (בישראל של היום, למשל, מצוקתם של עולים מחבר־העמים, הורים וילדים, על רקע תולדותיהם המיוחדות במאה זו, כשבת־הזוג אינה יהודייה); להבין את השינויים שחלו בתקופות היסטוריות שונות כתגובה על אירועים חברתיים; ומעל לכל – ללמוד ולבחון את ההיבטים הסוציולוגיים של הבעיה. בעניין השייכות של מקרים גבוליים, התשובה אינה מצויה בדרישה לקיום קפדני של מצוות שנקבעו, אליבא דאורתודוקסיה, בהר סיני (ונמסרו, אין לשכות, לאדם, למשה רבנו, שבעצמו נישא לאישה נוכרייה), אלא ביישום פתרונות על־פי ציווי המציאות.

ליאון שלף

אוניברסיטת תל־אביב